

Ács Pál

David Hume eszméi a magyar felvilágosodásban

Az 1770-es években kibontakozó magyar felvilágosodás a kortárs európai gondolkodás bölcseleti alapjaira épült. Az értelem határait kutató „módszeres kételkedés” és a szabad tudományos vizsgálódás igénye nyugat-európai filozófiai hatások nyomán öltött formát Magyarországon. A sokféle alakban megjelenő szkepticizmus a kor társadalmi, vallási és kulturális törekvéseit egyaránt áthatotta (ECKHARDT 1919, 193–220; 1920, 42–53; 1921, 19–34).

A Bécsben élő „testőr-írók” (BALLAGI 1878) az új szellemi érzékenység jegyében láttak neki a modern bölcselet tanulmányozásának. Tudjuk, hogy nem voltak forradalmárok, de kétségbe vonták a fennálló társadalmi rend törvényes alapjait, és vitatták a tételes vallások dogmáit (BÍRÓ 1998, 69–73, 88–93, 97–106).

A felvilágosodás hívei aligha támaszkodhattak arra az ismeretanyagra, amit a honi iskolák közvetítettek számukra, noha ezek a tanintézmények sem zárkóztak el teljességgel a modern természettudományos és filozófiai gondolkodástól (ÁCS–SZÉKELY 2000). A kartézianus bölcselet alapelemei már a XVII. században érvényesültek a magyar oktatásban, később pedig – mind a katolikus, mind a protestáns iskolákban – Newton és Leibniz tanításai alapján magyarították a természetfilozófiát (TURÓCZI-TROSTLER 1933, 100–125). A XVIII. században a pesti piarista gimnázium tanárai azt az elvet vallották, hogy a teológiának fölösleges küzdenie a szabad gondolkodás ellen (TAKÁTS 1895). Ez az eklektikus felfogásmód a hit és az ész világát különválasztó „kettős igazság”, a „veritas duplex” régi, középkori gyökerű elvén alapult (PFEIFER 1941, 17–18).

A bécsi testőrség ifjú magyar entellektüeljei mégis sokat gúnyolódtak egykori tanáraik maradiságán. Nemcsak az oktatás, hanem a kulturális élet egészének korábbi színvonalát is bírálták a felvilágosodás hívei; több-kevesebb joggal a magyar irodalom teljes hiányáról beszéltek. Mindent maguk akartak pótolni – többek között a magyar irodalomból eladdig hiányzó filozófiai esszéket is (BÍRÓ 1998, 61–69).

A magyar oktatás és tudományosság nyelve ekkoriban még a latin volt, mely 1836-ig hivatalos államnyelvként szolgált. Magyarul csak 1777-től kezdve tanítottak filozófiát, ami – bölcseleti műnyelv hiányában – komoly nehézséget okozott az előadónak (PFEIFER 1941, 18). A hazai főiskolákon főként olyan tanárok oktattak, akik német egyetemeken szereztek diplomájukat, érthető, hogy számukra Christian Wolff népszerű Leibniz-interpretációja jelentette a *recentior philosophiát* (SZEKÉLY 1936, 332).

A Bécs vonzáskörébe került felvilágosult értelmiség szellemi horizontja hirtelen kitágult. Tagadták, „hogy csupán iskola tanítás Plátót Plátónak, Neftont Neftonnak tette volna. Az iskola csak felvetette őket, hanem osztán magok repültek” (BESSENYEI 1983, 238). „Szárnyalni” – vagyis járatosnak lenni a modern irodalmi és filozófiai mozgalmakban – csakis azok tudtak, akik francia nyelvismerettel rendelkeztek (ECKHARDT 1919, 194). Mária Terézia férje, Lotharingiai Ferenc a bécsi császári udvarban a fran-

ciát tette a családi érintkezés nyelvévé (H. BALÁZS 2001, 68). Az 1750-es években szoros politikai szövetség alakult ki Ausztria és Franciaország között. Kaunitz osztrák kancellár párizsi követútjáról hazatérve Bécsben is terjeszteni kezdte a francia szalonok szokásait, valamint az enciklopédizmus és a deizmus francia szellemiségét (H. BALÁZS 1987, 60–74). Bécs kultúrája francia jelleget öltött. A magyar főurak gyermekei a Mária Terézia alapította új tanintézményekben – a bécsi Teréziánumban, a Szavojai Jenő Lovagakadémián vagy a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémián – sajátították el a francia nyelvet, s nagy keletje volt köztük a francia könyveknek (SZEKFI 1936, 340). Mária Terézia uralkodása alatt a cenzúra igyekezett korlátok köré szorítani a „libertinus” művek kiadását és kereskedelmét. Jellemző módon még a tilalmas könyvek jegyzékét is indexre tették, nehogy az olvasóközönség éppen ebből értesüljön a veszedelmes eszmékről (KOSÁRY 1954, 211). A francia könyvek beáramlását mégsem lehetett meggátolni. A magyar főúri könyvtárakba százával érkeztek a francia felvilágosodás különféle kiadványai (ECKHARDT 1917).

Bessenyei György – aki 1765-től fogva szolgált a bécsi magyar testőrségben – huszonhárom évesen, teljesen önállóan kezdett bele a francia nyelv tanulásába, s nem sokára tekintélyes franciás műveltséggel rendelkezett (ECKHARDT 1938, 529–536; F. SUGAR 1958, 331–355). A voltaképpen autodidakta író sokoldalú felvilágosult képzettségre tett szert a császárvárosban (WALDAPFEL 1963, 127–195). A kor bécsi szokásának megfelelően mindent franciául olvasott, még a német írókat is. Nem meglepő, hogy a brit felvilágosodás eszméivel is francia fordításokon keresztül ismerkedett meg.¹

Angolul ekkor még nagyon kisszámú magyar értelmiségi tudott (FEST 2000). Néhány protestáns teológus – a hagyományos egyházi kapcsolatok révén – magánszorgalomból megtanult angolul, eredeti művek fordítására azonban senki sem vállalkozott (BERG 1946; BÍRÓ 1965, 405–432, 557–584). Nem tudjuk pontosan, hogy Bessenyei és íróbarátai milyen mélységig jutottak el a brit szerzők műveinek ismeretében. Annyi bizonyos, hogy tudásukra francia közvetítéssel tettek szert, s érdeklődésüket, tárgyválasztásukat és értékítéleteiket a bécsi franciás irodalmi körök szellemi áramlatai irányították (H. BALÁZS 1987, 32–34). Bizonyosan franciául olvasta Clarke és Locke munkáit, és sok jel utal arra, hogy Hobbes és Newton írásaival szintén megismerkedett (ECKHARDT 1919, 199, 206, 209–216, 220; 1921, 19, 20, 22, 23, 34).

Bécsi kultúrkörökben a legnépszerűbb angol író ekkortájt Alexander Pope volt (SZAUDER 1970, 233–240; FEST 2000, 274–293, 348–355). Pope deista erkölcsbölcseletét Voltaire tette közkedvelté Franciaországban. Ez a divathullám elérte Bécset, ahol 1761-ben ki is adták Pope műveit, természetesen franciául. 1771-ben talán éppen e könyv alapján tolmácsolta Bessenyei György szabad magyarsággal Pope tankölte-ményét, *Az embernek próbáját* (*Essay on Man*). Bessenyei egyik legelső munkája volt ez a kötet, elmondható tehát, hogy már pályája kezdetén megismerkedett a brit antropológiai gondolkodás alapkérdéseivel (BESSENYEI 1912; 1991a).

Más brit szerzők nevei, művei, gondolatai hasonló, kerülő úton jutottak el Bessenyeihez. 1777-ben kiadott vígjátéka, *A filozófus* francia mintákat követő önálló alkotás (BESSENYEI 1990). A színdarab főszereplője a bölcsesség hasznosságát vitatva a nagy kételkedők, Descartes és Locke szellemét idézi, ám náluk is többre értékeli egy ma már kevésbé ismert filozófust, Jean-Baptiste-René Robinet-t. A magyar felvilágosodás-kutatás már régen rámutatott arra, hogy a jezsuita rendből kilépett francia szabadgondolkodó, az 1761-ben megjelent *De la nature* című könyv szerzője volt Bes-

¹ A XVIII. századi, angolból készült francia fordítások bibliográfiáját lásd ROCHEDIU 1948.

senyei György kedvenc filozófusa (ECKHARDT 1919, 206–208, 220, 29, 34; WALDAPFEL 1963, 164, 176, 177; BÍRÓ 1976, 159–162; VÖRÖS 1991, 187).

Robinet a természet harmóniáját a jó és a rossz princípium kiegyensúlyozottságával magyarázza. Robinet dialektikája azért nyerte el a magyar gondolkodó tetszését, mert szellemes választ talált benne a felvilágosodás egyik alapkérdésére, a „rossz problémájára”, a *problème du malra* (BÍRÓ 1976, 160).² Már Pope tankölteményéből is azt olvasta ki, hogy minden létezés ellentétes elemek harcából formálódik. Robinet még világosabban magyarázta meg számára, hogy a szenvedés természetes kiegészítője az öröm, a pusztulásé a keletkezés – a rothadásból új élet születik (ECKHARDT 1919, 206).

Szinte bizonyos, hogy a Robinet iránti lelkesedés vezette el Bessenyeit David Hume műveihez. Robinet volt ugyanis Hume egyik francia fordítója, aki az erkölcsi esszék, valamint az *An Enquiry concerning the Principles of Morals* francia interpretációjával (*Essais de morale, ou Recherches sur les principes de la morale*) öregbítette a skót filozófus európai hírnevét (BÍRÓ 1976, 223–224; MALHERBE 2005, 59–60).³ Hume könyvei természetesen tilalmi listán voltak a katolikus Bécsben, Bessenyei azonban könnyen hozzájuthatott a nem engedélyezett kiadványokhoz is. Egyik legjobb barátja és támogatója, Kollár Ádám Ferenc a bécsi Hofbibliothek igazgatója volt (vö. KOLLÁR 2000). Az ő révén betekintést nyerhetett a szigorúan őrzött könyvtár anyagába, ahol a tiltott irodalomból jelentős gyűjteményt alakítottak ki – többek közt Hume filozófiai művei is megtalálhatók voltak itt (BESSENYEI 1991b, 38). Bessenyei egyébként 1780-tól maga is a Hofbibliothek tiszteletbeli könyvtárára lett. Nem tudni, hallotta-e hírért annak, hogy a skót filozófus – angol követségi titkárként – 1748-ban Bécsben is megfordult, s belekóstolt a császárváros kulturális életébe. Arról aligha volt tudomása Bessenyeinek, hogy amikor 1767-ben Hume a Foreign Office helyettes államtitkára lett, hatáskörébe tartozott a Nagy-Britannia és Bécs közti kapcsolatok felügyelete is (GÁL 1971, 716–718).

Bessenyei György 1774-ben egy esszégyűjtemény írásába kezdett. A jelentős részben filozófiai eszme-futtatásokat tartalmazó kötet – Holbach nyomán – *A természet rendje* (*Système de la Nature*) címet viselte (BESSENYEI 1983). Sohasem jelent meg nyomtatásban, de számos kézirata ismeretes. Nemrégiben egy újabb, minden eddiginél bővebb másolatára bukkantak Debrecenben, mely – a korábban ismert változatoktól eltérően – megnevezi a mű forrásait is: eszerint a gyűjtemény gondolatai „Voltaire-ből, Robinet-ből, Mirabeau-ból [Holbach álneve], Rousseau-ból, Hume-ból, Friedrichből [II. Frigyes]” valók. Ez a felsorolás különösen David Hume nevének említése miatt jelentős, hiszen a többi filozófust eddig is számon tartották Bessenyei forrásai közt. Kíváltképpen érdekes az a körülmény, hogy a lista Robinet társaságában szerepelteti Hume-ot. Beszédes bizonyítéka ez annak – amit eddig csak sejteni lehetett –, hogy Robinet révén Bessenyei valóban olvasta és felhasználta Hume írásait (SZILÁGYI 1990, 256–271).

²Vö. VOLTAIRE 1975, 304–309; 1983, 361–366.

³Az aradi Biblioteca Județeană állományában jelenleg a következő Hume-kötetek találhatók (ezekért az adatkért Kakucska Máriának tartozom köszönettel): *Das Genie des Herrn Hume, oder Sammlung der vorzüglichsten Grundsätze dieses Philosophen*, Leipzig, 1774; *Essais moraux et politiques*, I–II, Amsterdam, 1764; *Discours philosophiques*, Amsterdam, 1754; *Oeuvres philosophiques*, I–V, Londres, 1764; *Histoire d'Angleterre*, I–IV, Amsterdam, 1765; *Geschichte von England*, I–IV, Breslau, 1767; *Geschichte von Großbritannien*, I–II, Breslau, 1762; *Moralische und politische Versuche als dessen vermischte Schriften*, Hamburg, 1756; *Sittenlehre der Gesellschaft*, Hamburg, 1756; *History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688*, London, 1825; *Vermischte Schriften über die Handlung und die anderen Quellen des Reichthums eines Staats*, Leipzig, 1766; *Vier Abhandlungen*, Quedlinburg, 1759. [Natürliche Geschichte der Religion, Von den Leidenschaften, Vom Trauerspiel, Von den Grundregel des Geschmacks].

Pontos forráshivatkozások hiányában aligha lehet hitelesen megállapítani azt, hogy Hume-nak mely műveiből merített Bessenyei. A filozófiai esszék tematikája, kérdésfeltevésai és bizonyos szövegpárhuzamok mégis valószínűsítik, hogy szerzőjük a Robinet fordította *Principles of Morals* (HUME 2003) mellett az *An Enquiry concerning Human Understanding* szövegét is ismerte (HUME 1995).

Bessenyei filozófiai alapállását kezdettől fogva a mérsékelt szkepticizmus határozta meg. „Ignoramus et ignorabimus. Ismereteink csak érzékeink útján gyarapodhatnak” – így összegzi Eckhardt Sándor Bessenyei szkepticizmusát (ECKHARDT 1919, 215). Lép-ten-nyomon a megismerés korlátaiba ütközött, s kétségeinek sokaságát a szkeptikus filozófia paradoxonjaival igyekezett feloldani. Tételeit rendszerint olvasmányaiból vette, diszkurzív levezetésekre nem vállalkozott – az esszéműfaj ezt nem is igen engedte volna meg –, de sokszor szolgált ötletes és egyéni argumentációval. Bessenyei sohasem lépett ki a deizmus eszmeköréből, de ezen belül maradva, fiatalkori műveiben – így a szóban forgó esszékötetben, *A természet rendjében* is – a következetes szabadgondolkodás irányába hajlott. Jó okunk van tehát feltételezni, hogy Hume filozófiájából az emberi megismerés módozataira és korlátaira vonatkozó tételeket, nevezetesen a kauzalitás kérdéskörébe tartozó paradoxonokat hasznosította.

Isten és a természet viszonyáról Bessenyei szerint azért nem fogalmazhatunk meg érvényes ítéleteket, mert ezek a megállapítások sohasem mutatnak túl a természeten, aminek az ember is része (BESSENYEI 1983, 123). Ez az okfejtés az *Enquiry* 7. fejezetének a Legfőbb Lényről szóló bekezdésével analóg: „Még el sem jutottunk elméletünk utolsó láncszeméhez, s már rég Tündérországba kerültünk, ott pedig nem bízhatunk meg az érvelés szokásos módszereiben” – írja Hume (HUME 1995, 69–70). Bessenyei szerint Isten közkeletű attribútumai – végtelenség, tökéletesség – tapasztalati úton felfoghatatlanok.⁴ Ez a megállapítás viszont Hume-nak *A különleges gondviselésről és a túlvilági életről* szóló bölcsekedésével rokonítható: „Amit mi felsőbbrendű tökélynek képzelünk, a valóságban lehet fogyatékos is. De ha mégoly nagy tökély volna is, amennyiben a Legfőbb Lénynek olyasmit tulajdonítunk, ami alkotásaiban ténylegesen sohasem nyilatkozik meg a maga teljességében, ez inkább hízélgésre és ömlengetésre vall, semmint helyes gondolkodásra.” (*Enquiry* 11) (HUME 1995, 140.) Bessenyei tehát Hume-mal együtt vallotta, hogy „az Istenséget csakis alkotásaiból ismerhetjük” (*Enquiry* 11) (uo. 139), ám a probléma megoldását – a skót bölcselettől eltérő módon – a franciás körökben divatos „spinozizmus” (BIRÓ 1976, 132–180; 1998, 80–82; vö. KESERŰ 2005) eszmekörében látta: „Ez a szó, Isten, nem tézsen egyebet, hanem örök és véghetetlen, mindenüvé kiterjedő lételt és természetet.” (BESSENYEI 1983, 133.)

Test és lélek, szellem és anyag kapcsolatának „misztériuma” erősen foglalkoztatta a magyar bölcselet. Locke gondolatmenete nyomán arra a meggyőződésre jutott, hogy „a test nem adhat lelket, mert a lélek nem test” (uo. 131). Ezt az állítását a hegedűről szóló szép példázattal támasztja alá Bessenyei, ami nyilvánvalóan a lantról szóló – a korban népszerű – antik leírásokból származik: „Az egész természetnek testét így nevezzük: ég, föld, tűz, víz. Ennek a négy dolognak egymásba való alkotatása szül osztán sok ezer dolgokat, melyek nem testek, sem nem lelkek, de mégis sok módon éreztetnek. Példának okául végy elő egy hegedűt, nézd meg, hányféle dolgokból van

⁴ „Gyere tovább, menjünk rendre, és lássuk: ha megfoghatod-é az Istennek tulajdonságait? Soha nem kezdődött, soha nem végződik [...], jö-é hozzánk vagy nem? Feltéve, hogy az Istenről, maga léte szerint, egy gondolatot sem formálhatsz fejedben, tedd fel azt is, hogy ötet magában éppen nem egy cikkelyre nézve is” (BESSENYEI 1983, 123.)

öszveszedve: fa, húr, enyv, lószőr, szurok. Mesterségesen öszvecsinálva s bizonyos grádusokig felvonva hangot adnak magokból. Egy hegedűn hány ezerféle nótát el lehet húzni, mely nóta közül távolról, füleden által, elmédben mindenik más változást szül. Mondd meg most, hogy az a hang, mely két, három szobán keresztül füleden szíved-be megyen, tűz-é, föld-é, levegő-é, víz-é? Úgy-é, hogy egyik sem ezek közül, s nem is lélek?” (Uo. 130–131.) Locke követőjeként Bessenyei is a holt anyagban lakozó titokzatos „gondolkodó erő”-nek képzelte a lelket, amely az értelem közreműködése révén tevékeny (LOCKE 1979, II. 1. 11. §) – s e kérdésben olykor hajlamosnak mutatkozott a materialisták nézetét osztani, máskor viszont Malebranche okkazonalizmusával szimpatizált (ECKHARDT 1919, 204; BÍRÓ 1976, 36, 137; HAJÓS 1999a, 194–202). A „lélek nem anyagi voltával” kapcsolatos kétségeit persze Hume olvasása is táplálhatta, aki az *Enquiry* 7. fejezetében azt kérdezi: „hol akad a természetben a test és a lélek kapcsolatánál rejtélyesebb elv?” (HUME 1995, 63.) Ám a magyar bölcselethez valószínűleg nem volt pontos fogalma azokról a szkeptikus megfontolásokról, amelyek Humeot mind az „ateistáktól”, mint a „teistáktól” elválasztották. (*A lélek nem anyagi voltáról; Treatise* I. iv. 5.) (HUME 1976, 314–338.)

Hit és tudás szembeállításakor Hume gondolatainak még kézzelfoghatóbb nyomaira bukkanhatunk Bessenyeinél. A felvilágosodás íróihoz hasonlatosan Bessenyei is csúfondáros kifejezésekkel illeti a hitből fakadó meggyőződéseket, s nemcsak a boszorkányokban és kan ördögökben való hitet (BESSENYEI 1983, 303–307), hanem a kinyilatkoztatott vallások hitbizonyosságait is babonáságnak tartja. Két teljes fejezetet szentel a csodák és csodatételek cáfolatának. Ellenérvei feltűnően összezsengenek Hume-nak *A csodákról* (*Enquiry* 10) szóló fejtegetéseivel (HUME 1995, 104–125). Köztudomású, hogy ez a könyvrészlet volt Hume leghírhedtebb írása (BECKWITH 1989). Bessenyei szerint a csoda ellen felhozható két legfontosabb érv az, hogy ellenkezik a tapasztalattal és megsérti a természet rendjét (BESSENYEI 1983, 127–129, 138–141). Tudjuk, hogy Hume is éppen ilyenformán okoskodik. A csodákkal szemben támasztható gyanú forrásai között Bessenyei a tanúbizonyosságok hiteltelenségét említi első helyen: „Voltak régen e világban csodák, de mégis honnan tudod? Emberek mondják.” (Uo. 140.) Ez a fejtegetés egyértelműen Hume nézeteit visszhangozza: „az emberi tanúságtételeknek csakis a tapasztalat adhat hitelességet, ámde ugyanez a tapasztalat szolgáltat nekünk bizonyosságot a természeti törvényekről is” – írja a skót filozófus (HUME 1995, 121). Bessenyei szerint az is gyanúra adhat okot, hogy az egymásnak ellentmondó kinyilatkoztatások egyaránt táplálják a csodákba vetett hitet. Ám „ha ez helyes hit, úgy a muhamedánoknak igaz hitek van, mert nekik is azt mondják tanítóik [...], hogy Muhamed Isten embere volt s csodákat tett”. (BESSENYEI 1983, 140.) A Mohamed csodáira történő hivatkozás alighanem szintén Hume-allúzió: „Róma, Törökország, Sziám és Kína vallásai nem állhatnak mind együttesen szilárd alapon [...]. E gondolatmenetnek megfelelően, ha Mohamed vagy utódai csodatételeiben hiszünk, néhány barbár arab tanúskodása szolgál számunkra bizonyítékul” – mondja Hume (HUME 1995, 116).

A hittel szembeállítható tudományos megismerés igaz módját Bessenyei a matematikai természetű bizonyosságokban látja (BÍRÓ 1976, 224), könyvének *Font, szám, mérték, emberi tudomány* című fejezetében: „Ezekről a mértékekről és számokról kél fel minden emberi ismérettség és tudomány” – mondja a magyar író, s azt is megálapítja, hogy az erkölcs éppen abban különbözik a tudomány tényeitől, hogy ezt „nem lehet fontba tenni”, „mert csak érzésbe van” (BESSENYEI 1983, 331–332).

Ez a megállapítás a tényítéletek és a matematikai igazságok alapvető különbségéről szóló hume-i eszme-futtatásokkal⁵ vezet át bennünket az erkölcsi megkülönböztetések szkeptikus analíziséhez. „Video meliora proboque, deteriora sequor” (Látom a jót, helyeslem is, mégis a rosszat követem) – alkalmazza Hume az antik szállóigét (Ovidius, *Metamorphoses*, VII. 20.) (HUME 1976, 870). Bessenyei is úgy véli, hogy erkölcsi értelemben nem vezet út a gondolat világából a test világába, vagyis az erkölcsi döntések észérvekkel nem igazolhatók. Ezek forrása nem az értelem, hanem az emberi természet, vagyis az *erkölcsi érzék*: „az emberek sohasem úgy élnek, cselekszenek, mint tanítanak, tanácsolnak és okoskodnak” (BESSENYEI 1983, 154; vö. HUME 2003, 109–117).

Bessenyei György hosszú pályafutása alatt sok egyéb filozófiai művet is alkotott, ám ezekben hiába keresünk hivatkozásokat Hume írásaira vagy gondolataira. Ennek több oka is lehet. Egyfelől arra gondolhatunk, hogy a skót bölcselet jelentőségét nem ismerték fel kellőképpen azok a bécsi intellektuális körök, amelyekhez a magyar felvilágosodás első nemzedéke igazodott. Az is tény, hogy Hume rendszerének ekkor még Párizsban is csak kevés valódi értője akadt.

Másfelől tekintetbe kell venni, hogy az 1770-es évek második felében Bessenyei filozófiája némiképp átalakult, radikalizmusa megtorpant, önnön kétségeivel szemben is súlyos aggályai voltak (BIRÓ 1976, 132–136). A *Holmi* címmel 1779-ben sajtó alá adta esszékötetének átdolgozott változatát, ebből azonban kimaradtak a következetesen végigvitt szkeptikus fejtegetések, s bekerültek olyan újabb írások, amelyek kifejezetten az istenhit és a lélek halhatatlansága megtámogatásának céljából keletkeztek. A nyomtatásban megjelent Bessenyei-művek visszafogottságát persze a cenzúra is indokolhatja, mégis megállapítható, hogy az idő előrehaladtával a magyar filozófus igyekezett megfékezni önnön gondolatainak szabadságát. A gyakorlatban ez a szkeptikus bölcselet végkövetkeztetéseiről való lemondást jelentette, visszatérést a Newtont szimplifikáló Clarke megnyugtatóbbnak látszó fiziko-teológiájához.⁶ Könnyű belátni, hogy Bessenyei „fordulatában” a magyar gondolkodásba mélyen beivódó „kettős igazság” elve él tovább (PFEIFER 1941, 18).

*

A magyar felvilágosodás második, fiatalabb írnemzedéke számára sok tekintetben Bessenyei Bécsben kiadott kötetei közvetítették az új eszméket, Hume gondolatai tehát ilyen úton nem hagyományozódtak tovább. Érthető, hogy nem Bessenyei barátainál és

⁵ „Ha kézbe vesszünk bármilyen kötetet, például egy iskolás metafizikai művet, csak azt kell kérdeznünk: tartalmaz-e valamilyen mennyiségre vagy számra vonatkozó elvont okfejtést? Nem tartalmaz. S tartalmaz-e valamilyen tényekre vagy létre vonatkozó tapasztalati okoskodást? Azt sem tartalmaz. Akkor tűzbe vele, mert ez esetben csak szofisztika és okoskodás.” (HUME 1995, 159.)

⁶ A fiziko-teológiai irodalom (Thomas Burnet, *The Sacred Theory of the Earth*, 1681–1689; John Ray: *The Wisdom of God in the Creation*, 1691; William Derham, *Physico-Theology, or a Demonstration of the Being and Attributes of God from his Work of Creation*, 1713; ez utóbbi magyarul is megjelent Segesvári István fordításában: DERHÁM 1793) magyarországi elterjesztésében komoly szerepe volt Bessenyei 1779 utáni – visszafogottan szkeptikus – filozófiájának, melyben, érthető módon, már kevés szerep jutott Hume vallási nézeteinek. Vö. SZAUER 1970, 220–269. – Hume és a hozzá közel álló szabadgondolkodók megmosolyogni való naivitást láttak Clarke argumentumaiban: MÁRKUS 1997, 802–807. – Bessenyei mindazonáltal a későbbiekben is visszavisszakanyarodott a szkeptikus dilemmákhoz. Kéziratban maradt munkái egyértelműen ezt igazolják. A tipródás és bizonytalanság továbbbélését bizonyítja az is, hogy újra meg újra nekikezdett Pope magyarázásának. A mű 1771-es és 1803-as szövegezésének különbségeit lásd BESSENYEI 1912. Élete vége felé *A természet világa*val a Pope-éhoz hasonló filozófiai tankölményt kívánt alkotni. A kései művek írásmódszerére jellemző, hogy a leírt tétellel szemben azonnal megfogalmazódik a kétség is, és ez rögtön bekerül a hosszú jegyzésekbe: BESSENYEI 1991c. (Ezekre a szempontokra Demeter Júlia hívta fel a figyelmemet.)

követőinél, hanem legfőbb ellenlábasanál, a protestáns hitvédő Teleki Józsefnél bukkanhatunk Hume nézeteinek újabb visszhangjára.

A protestáns egyházvezetés elvileg rokonszenvezett a felvilágosodás tolerancia-gondolatával, valójában azonban idegenkedve fogadta az újítás csaknem minden formáját. Mivel Mária Terézia alatt a protestánsok hátrányt szenvedtek, hajlamosak voltak arra, hogy minden felvilágosult gondolatban és intézkedésben katolikus elnyomást gyanítsanak. A korszerű eszmék valóban könnyebben jutottak el a katolikusokhoz, mint a reformátusokhoz; a katolikus főúri könyvtárakban sokkal több francia művet találhatunk, mint a protestáns bibliotékákban. A külföldjáró protestáns diákok jobbra elkerülték Franciaországot – XIV. Lajos protestánsüldözéseinek emléke még elevenen élt –, inkább a svájci és holland szellemi központokat látogatták (KOSÁRY 1980, 424–428).

A felvilágosodáshoz való viszony végül is megosztotta a magyar protestánsokat. A Mária Terézia iskolareformjaiért lelkesedő Bessenyei György kilátástalan egyházügyi küzdelmet folytatott a magyar reformátusok politikai vezérével, gróf Teleki Józseffel (WALDAPFEL 1963, 130–131; F. CSANAK 1983, 253–260). Teleki nagy felkészültségű tudós volt, maga is igen jártas a legújabb filozófiában és teológiában. Európai utazásai során rendkívül hatékony kapcsolatrendszer alakított ki. Genfből kirándulva meglátogatta Voltaire-t, Montmorency-ban Rousseau-val ebédel, eljárt az enciklopédisták társaságába, és a francia királyi udvarban is fogadták (TOLNAI 1987). Az egyházi tanokra nézve veszedelmes felvilágosult nézetek iránt növekvő ellenszenvet táplált, s bázeli tanárának, Daniel Bernoullinak biztatására maga is a hitvédők sorába állt. 1760-ban és 1762-ben Leidenben nyomtatta ki a kinyilatkoztatott vallás védelmében *Essai sur la foiblesse des Esprit-forts* című tanulmányát (ECKHARDT 1924, 191–193; F. CSANAK 1983, 106–161). A kis kötet az ateisták és a természetes vallást hirdető „naturalisták”, legfőképp Voltaire nézetei ellen saját módszerüket, a racionalista filozófia érveit sorakoztatja fel. Teleki Isten fogalmából kiindulva észokokkal igyekezett alátámasztani a csodákba, a misztériumokba, a megváltásba és a feltámadásba vetett hitet. Jellemző, hogy a megrogzított racionalistákat támadó könyv Rousseau tetszését is elnyerte (mind Teleki, mind Rousseau lelkesedett Clarke fiziko-teológiájáért) (ECKHARDT 1924, 88), a francia filozófus maga vállalkozott arra, hogy segít népszerűbb formába önteni, és nagyobb sikerre vinni Teleki esszéjét – ám ez a terv nem vált valóra (F. CSANAK 1983, 121–124).

Az *Esprit-forts* nemzetközi fogadtatása nemcsak Rousseau érdeklődése miatt mondható jelentősnek. A kötetre a francia jezsuiták is felfigyeltek, és híres lapjukban, a *Journal de Trévoux* 1761. áprilisi számában terjedelmes recenziót jelentettek meg Teleki munkájáról. A jezsuita kritikus voltaképpen elismerően szól az *Essai*-ről, s tételeit a hitvédelem szempontjából hasznosaknak és megalapozottnak véli. Számunkra különösen azok a reflexiók érdekesek, melyek Telekinek a csodákról alkotott véleményére vonatkoznak. Teleki ugyanis tiszteletben tartja a természeti törvényeket, de védelmére kel azoknak a csodás eseményeknek, amelyek a teremtésben támadt rendtelenségek kiegyenlítésére szolgálnak. A világ semmiből való teremtését nem kisebb csodának véli, mint azokat, amelyekben a „naturalisták” kételkednek. A jezsuita recenzens Teleki álláspontját alkalmasnak tartja arra, hogy Hume nézeteivel polemizáljon (uo. 151–153). Teleki komolyan foglalkozott azzal, hogy könyvét továbbfejlessze és kibővítsse, mivel válaszolni szándékozott a műve ellen írt felvilágosult cáfolatokra. Az átdolgozás sajnos nem készült el, de fennmaradt a tervezett mű vázlata. Ebből kiderül, hogy Teleki válaszolni kívánt Hume-nak a csodákról írt fejtegetéseire, és külön fejezetet szeretett

volna írni a természetes vallásokról és a természetes morálról (F. CSANAK 1974, 441–442; 1983, 124. Vö. HUME 2006).

Teleki József tehát – ellenérzéssel bár –, de folyamatosan olvasta és gyűjtötte Hume köteteit. Fiának, Teleki Lászlónak is Hume-ot ajánlotta olvasmányul (F. CSANAK 1983, 332), hatalmas könyvtárában megvoltak a skót filozófus *Pensées Philosophique et Morales* (1767) és *Discours Politique* (1755) című kötetei (F. CSANAK 1974, 419–420).

Teleki később is igyekezett csillogtatni filozófiai tudását. 1777-ben a pesti piarista gimnázium filozófiavizsgáján megnyitó beszédet tartott. Kéziratai között fennmaradt az előadás vázlata, amiből világosan kiderül, hogy eredeti elképzelése szerint Hume *Enquiry*-jének 12., *Az akadémikus vagy szkeptikus filozófiáról* szóló fejezetére óhajtott reagálni. Teleki szónoklatterve egészen a szenzualizmus hume-i kritikájáig jut el – itt azonban a fejtegetés megszakad. A gróf alighanem túl nehéznek és bonyolultnak tartotta mindezt, s a végleges orációból elhagyta (uo. 246–248).

*

David Hume hírneve nemcsak a felvilágosodás és a hitvédelem csatornáin jutott el Magyarországra. Az „anglománia” divatjelenség volt: Bécs e tekintetben is Párizst utánozta, a magyarok pedig az osztrákokat követték. Az 1780-as években a Nagy-Britanniát megjárta utazók angol irodalmi klubot alapítottak Bécsben, s ezzel egy időben Londonban is szerveződött egy „bécsi klub”. Ezek a társaságok az utazás divatját terjesztették, a londoni székhelyű „bécsi klub”-ba azok léphettek be, akik legalább fél évet a császárvárosban töltöttek. A bécsi „angol klub” tagjai közé tartozott Széchényi Ferenc gróf is. 1788-as nagy-britanniai utazása során naplót vezetett, ebből kiderül, hogy találkozott Adam Smith-szel, meglátogatta Robertsont és tiszteletét tette David Hume sírjánál. Az „anglománia” révén tehát Magyarországon is jelentősen gyarapodtak a brit gazdaságpolitikai gondolkodásra vonatkozó ismeretek (FEST 2000, 308–316).⁷

A XVIII–XIX. század fordulóján a brit gondolkodás iránti érdeklődés egyre inkább összekapcsolódott a szellemi, politikai és nemzeti szabadságküzdelmekkel. A Habsburg Birodalomban II. József halála után a központilag irányított reformfolyamat visszafordult, hiszen az uralkodó a halálos ágyán rendeletei javát „egyetlen tollvonással” visszavonta (BARTA 1978). A francia forradalmi eszmék és a függetlenségi mozgalmak híveinek II. Lipót és I. Ferenc uralkodása alatt fokozódó elnyomással kellett szembenéznük (ECKHARDT 1924, 146–162). A bebörtönzött magyar jakobinusok között volt Kazinczy Ferenc is, aki lelkesedett II. József reformjaiért, buzgón olvasta Bessenyei írásait, egyszersmind pártolója volt a nemzeti újjáéledés gondolatának. Hétéves fogsága alatt szüntelenül írt és olvasott; brünni börtönében például David Hume brit történelmébe mélyedve múltatta az időt (KAZINCZY 1890–1911, 19. köt. 53; FEST 2000, 368). Nem tudni, hogy mi az, ami igazán megragadta figyelmét a monumentális alkotásból. Lehet, hogy észrevette a mű középkori tárgyú részének magyar vonatkozását: abban a fejezetben, amelyben Hume német források alapján elbeszéli Nagy Kanut fiának Magyarországra menekülését (vö. GÁL 1971). Mégis leginkább arra gondolhatunk, hogy – miként a legtöbb kortárs forradalmár – I. Károly kivégzésének „pártatlan” leírásában lelte kedvét (HUME 1983, V. 49; vö. FIESER 2002). Hume *History of England*-je egyébként Klimó György pécsi püspök jelentős könyvtárában is megvolt.

⁷ A magyarok angliai utazásainak megszervezésében nagy szerepe volt Georg Christoph Lichtenberg göttingeni professzornak, aki kitűnő kapcsolattrendszerral rendelkezett III. György országában. (H. BALÁZS 2001, 69–70.)

A Kazinczy Ferenc utáni írónemzedéknél már a felvilágosodás eszményeiből való kiábrándultság jelei mutatkoztak. Jellegzetes szellemi utat járt be ekkor Kölcsey Ferenc, aki a filozófia kérdéseiről is komolyan érdeklődött. A klasszicizmus felől a romantikába hajló irodalmi fejlődésének – a bölcsélet síkján – a felvilágosodás szkepticizmusától az új típusú, „kritikai” szemlélet felé való közeledése felel meg. Kölcsey elismeri a szkepszis filozófiatörténeti jelentőségét, ám gondolkodását egyre inkább „a tapasztalat omladékain” feltűnő transzcendentális idealizmus formálja. A tapasztalatba vetett hit lerombolói az ó- és újkori szkeptikusokat, többek közt Hume-ot érti, akik kételyeikkel csak arra sarkallják az emberi szellemet, hogy az „kulcsot, fonalat és fáklyát” keressen (SZAUDER 1961, 164). „Nihil est in sensu quod non fuerit prior in intellectu” – fordítja viszájára Kölcsey a locke-i maximát (uo. 172). Nem véletlen, hogy Voltaire és Rousseau kontroverziájában a magyar költő egyértelműen az idealista Rousseau pártját fogja, hangsúlyozva, hogy „senkit a francia filozófusok Rousseau-nál inkább nem üldöztek. Voltaire, D’Alembert, Diderot, Hume mind öszevesküdtek őellene, hogy litterátori hírnevétől megfosszák.” (KÖLCSEY 1968, 243; vö. HUME 1766.) A „jólelkű” Hume-ot olyan megingathatatlan szkeptikusnak látta Kölcsey, aki Locke empirizmusát ledöntő elméletével teljes bizonytalanságba taszította a gondolkodást: „Hume-nak a maga szkepszisében még a revelációra [vagyis a kinyilatkoztatásra] sem jutott eszébe rekurálni [hivatkozni], mint akár Huet, akár Bayle.” (KÖLCSEY 1960, 975.)

Nem nehéz felismerni, hogy a Hume felett pálcát törő Kölcsey Ferenc kritikája valójában már Kant filozófiájának hatását mutatja. A kantiánus bölcselkedés természetesen a magyarországi Hume-recepció történetében is új fejezetet nyit. Kant nézetei figyelemre méltó gyorsasággal találtak utat Magyarországra – főként a német egyetemeken tanuló protestáns diákok közvetítésével. A francia felvilágosodás eszméi többnyire kívül rekedtek a magyar iskolák falain –, s ha mégis bebocsátást nyertek, ellenszenvvel és kritikával fogadták őket. Más volt a helyzet Kanttal. Az 1790-es években a protestáns iskolákban többen is nyíltan, fenntartások nélkül kezdték oktatni a königsbergi bölcselő tanait. Arra lehetett számítani, hogy az általánosan elterjedt Leibniz–Wolff-féle világmagyarázat helyét a kanti apriorizmus foglalhatja el a filozófiaoktatásban. Pápán, Debrecenben és Erdélyben nagy lelkesedéssel fejtegették a kanti *noumenon* (*Ding an sich*) fogalmát, s a kritikai filozófia alapelemeinek magyarázatakor természetszerűen az immár meghaladottnak látszó brit szkepticizmus – többek közt Hume – kategóriái is előkerültek (HORKAY 1974, 201–228; HAJÓS 1999b, 305–310, 328–377). A Milton-fordító Nagy Sámuel – aki egyébként a német pietista fiziko-teológia népszerűsítésével szerzett érdemeket (SANDER 1794) – 1793-ban Kant szellemében kezdte magyarázni a filozófiát a debreceni református kollégiumban (SZAUDER 1970, 252–257). Stúdiu-maihoz Hume *Treatise*-ének német fordítását is felhasználhatta, könyvtárában ugyanis megtalálható volt az *Über die menschliche Natur* 1790-es hallei kiadása (SZILÁGYI 1998, 352–359).

A Kant körül kibontakozó vitában sokféle állásfoglalás született Magyarországon is. Mind a felvilágosult radikalizmus, mind a konzervatív teológia részéről érték bírálatok Kantot. A radikális aufkláristák szellemi vívmányaik veszélyeztetőjét látták a német filozófusban. Martinovics Ignác ateista és materialista szellemű könyvet kívánt írni Kant ellen (ECKHARDT 1924, 97). A kritikai filozófia német bírálóinak is akadt magyar követőjük: Rozgonyi József, későbbi sárospataki tanár Georg Jacobit és Karl Leonhard Reinholdot hallgatta Halléban és Jénában. A híres antikantiánus professzorok előadásai nyomán fogalmazta meg *Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani*

című írását (Pest, 1792), melyben Hume rendszerét vette védelmébe Kant ellenében. Nagy felkészültséggel elemezte a kanti filozófia alapfogalmait (*apriori*, *Ding an sich* stb.). Úgy gondolta, hogy a Hume által felgyújtott tüzet Kantnak nem sikerült eloltania. Egyébként az egész kritikai filozófiát eredetietlennek tartotta, mely – szerinte – alapvetően a skót bölcselő gondolataiban gyökerezik (HORKAY 1974, 201–202). Rozgonyi alapos Hume-ismereteit mutatja az is, hogy később kiadott lélektani értekezésében (*Aphorismi psychologiae empiricae*, Sárospatak, 1818) nagymértékben épített Thomas Reid *common sense*-értelmezésére (PFEIFER 1941, 22). Reid közismerten Hume egyik legelmélyültebb brit kritikusa volt (vö. MÁRKUS 1997, 837–842).

A Kant körüli eszmecserék tehát Hume filozófiájának átfogó ismeretét is eredményezhették volna Magyarországon – ám a szabad vizsgálódás ekkor az ortodox teológia falaiba ütközött. 1801-ben jelent meg Debrecenben a *Kant szerént való filozófiának rostálgatása levelekben* című névtelen pamflet, mely a vallás és az erkölcs megrontójaként bélyegezte meg Kantot és követőit. Ez a gúnyirat kimondhatatlan károkat okozott nemcsak a kantiánusoknak, hanem a magyar filozófiai gondolkodás egészének: minden protestáns iskolában megtiltották a kritikai bölcsélet oktatását, és a filozófiát újra a hivatalos teológia által megszabott mederbe terelték.

Eközben a magyar nyelvű filozófiatanítás jó ideig szünetelt. Még azok a tanárok is visszatértek a latinhoz, akik korábban maguk a magyar tannyelv harcosai voltak. A Kant elleni „anatómia” feloldásáért később (1818-ban) Kazinczy Ferenc szállt síkra, ekkorra azonban a magyar filozófiai gondolkodás sokat veszített korábbi lendületéből – maga Kazinczy egyébként nem volt meggyőződéses kantánus (HORKAY 1974, 207–209, MEZEI 1987–1988; CZIFRA 2007). A sárospataki református kollégiumban még 1824-ben is latinul értelmezték Locke, Hume, Kant, Fichte és Schelling kategóriáit (NYÍRY 1824).

Köztudomású, hogy Kantot Hume bölcselete ébresztette fel „dogmatikai álmából”. Megvolt a lehetősége annak, hogy a magyar filozófia Kant és Hume szabad interpretációja révén már a XVIII–XIX. század fordulóján, a felvilágosodás korában önmagára ébredjen – ez a feleszmélés azonban elmaradt. Nem véletlen, hogy Hume legkorábbi magyar fordítását csak 1882-ben készítette el Kant monográfiája, Alexander Bernát (HUME 1882).⁸ A rendszeres magyar filozófiai gondolkodás meghonosítása és a magyar bölcséleti műnyelv kialakítása a XIX–XX. század fordulójáig váratott magára.

IRODALOM

ÁCS PÁL 2005. „Ignoramus.” David Hume’s Ideas in the Hungarian Enlightenment. In *The Reception of David Hume in Europe*. Ed. by Peter Jones. London: Thommes Continuum. (The Athlone Critical Traditions Series: The Reception of British Authors and Irish Authors in Europe. Series editor: Elinor Shaffer.)

ÁCS PÁL – SZÉKELY JÚLIA 2000. Magyar nyelvű irodalom és oktatás a 18. században. In *Kétféjű sas. A Habsburg uralom Magyarországon* (CD-ROM). Szerk.: Szentpéteri József. Budapest: Enciklopédia Humana Egyesület.

BALLAGI Aladár 1878. *A Magyar Királyi Testőrség története különös tekintettel irodalmi működésére*. Pest: Franklin.

BARTA János (ifj.) 1978. *A nevezetes tollvonás*. Budapest: Akadémiai.

BECKWITH, Francis 1989. *David Hume’s Argument Against Miracles: a Critical Analysis*. Lanham, Md., London: University Press of America.

⁸Hume további magyar fordításainak bibliográfiáját lásd SZÉCSÉNYI 1993, 286.

- BERG Pál 1946. *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- BESSENYEI György 1912. *Az embernek próbája*. Kiad.: Harsányi István. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. (Régi magyar könyvtár, 30.)
- BESSENYEI György 1983. *A Holmi*. Kiad.: Bíró Ferenc. Budapest: Akadémiai.
- BESSENYEI György 1990. A' Filozófus. In *Színművek*. Szerk.: Bíró Ferenc. Budapest: Akadémiai. (Bessenyei György Összes Művei.)
- BESSENYEI György 1991a. *Költemények*. Szerk.: Gergye László. Budapest: Akadémiai. (Bessenyei György Összes Művei.)
- BESSENYEI György 1991b. *Idegen nyelvű munkák és fordítások: 1773–1781*. Kiad.: Kókay György. Budapest: Akadémiai.
- BESSENYEI György 1991c. *Az embernek próbája vagy a józan okosság*. Szerk.: Marton Jenőné – Kovács Andrásné – Simor András. Előszó: Simor András. Budapest: Táncsics Mihály Gimnázium.
- BÍRÓ Ferenc 1965. Péczeli József. *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965), 405–432, 557–584.
- BÍRÓ Ferenc 1976. *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Budapest: Akadémiai.
- BÍRÓ Ferenc 1998. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest: Balassi.
- CZIFRA Mariann 2007. „Fejedelmek védelmezték”. *Kazinczy önimáziformáló mechanizmusai a nyelvújítási harc utolsó éveiben, egy kantianus katekizmus recenziós vitájának fényében* (kézirat)
- DERHAM Viliám 1793. *Physico-Theologica az az Isten Lételemének és Tulajdonságainak a' Teremtés munkáiból való megmuttatása*. Bécs: Trattner.
- ECKHARDT Sándor 1917. *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*. Arad: Réthy Lipót.
- ECKHARDT Sándor 1919, 1920, 1921. Bessenyei és a francia gondolat. *Egyetemes Philológiai Közönlöny* 42 (1919), 193–220, 43 (1920), 42–53, 44 (1921) 19–34.
- ECKHARDT Sándor 1924. *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest: Franklin.
- ECKHARDT Sándor 1938. Le premier philosophe hongrois et la pensée française. *La Nouvelle Revue de Hongrie*, 6 (1938), 529–536.
- F. CSANAK Dóra 1974. Teleki József könyvtára. In *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk.: Szauder József – Tarnai Andor. Budapest: Akadémiai.
- F. CSANAK Dóra 1983. *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest: Akadémiai.
- F. SUGAR, Peter 1958. The Influence of the Enlightenment and the French Revolution in Eighteenth-Century Hungary. *Journal of Central European Affairs*, 17 (1958) 331–355.
- FEST Sándor 2000. *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig: Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: Czigány Lóránt – Korompay H. János. Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- FIESER, James 2002. *Early Responses to Hume's History of England*. Bristol: Thoemmes.
- GÁL István 1971. David Hume magyar vonatkozásai. *Filozófiai Szemle* 15 (1971), 716–718.
- H. BALÁZS Éva 1987. *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Budapest: Magvető.
- H. BALÁZS Éva 2001. Új dinasztia – megújuló magyar társadalom. In *Császár és király. Történelmi utazás, 1526–1918*. (Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében, 2001. március 8. – május 1.) Katalógus, szerk.: Fazekas István – Ujváry Gábor. Bécs: Collegium Hungaricum.
- HAJÓS József 1999a. Malebranchiana. In *Barangolás kolozsvári könyvtárakban*. Kolozsvár: Kriterion.
- HAJÓS József 1999b. Korai Kant-kötetek Kolozsvárt; Az erdélyi Fichte-befogadás történetéből. In *Barangolás kolozsvári könyvtárakban*. Kolozsvár: Kriterion.
- HORKAY László 1974. Kant első magyar követői. In *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk.: Szauder József – Tarnai Andor. Budapest: Akadémiai.
- HUME, David 1766. *A concise and genuine account of the dispute between Mr. Hume and Mr. Rousseau: with the letters that passed between them during their last controversy*. London: T. Becket and P. A. de Hondt.
- HUME, David 1882. *Vizsgálódás az emberi értelemről*. Ford.: Alexander Bernát. Budapest: Franklin.
- HUME, David 1976. *Értekezés az emberi természetről*. Ford.: Bence György. Utószó, jegyzetek: Ludassy Mária. Budapest: Gondolat.
- HUME, David 1983. *The History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688*. Indianapolis: Liberty Fund.
- HUME, David 1995. *Tanulmány az emberi értelemről*. Ford.: Vámosi Pál. Utószó, jegyzetek: Szenczi Miklós. Budapest: Nippon.

- HUME, David 2003. *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*. Ford.: Miklósi Zoltán – Babarczy Eszter. Utószó: Ludassy Mária. Budapest: Osiris.
- HUME, David 2006. *Beszélgetések a természetes vallásról*. Ford.: Harkányi András. Budapest: Atlantisz.
- KAZINCZY Ferenc 1890–1911. *Levelezése*. Kiad.: Váczy János. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KESERŰ Gizella (szerk.) 2005. *Spinoza élete és szelleme avagy Értekezés a három impostorról /La vie et l'esprit de Mr Benoit de Spinoza. Traité des trois imposteurs/*. Ford., utószó: Balázs Péter. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. (Fiatal filológusok füzetei. Korai újkor, 5.)
- KOLLÁR Ádám Ferenc 2000. *Levelezése*. Kiad.: Soós István. Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- KOSÁRY Domokos 1954. *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, II. Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
- KOSÁRY Domokos 1980. *Művelődés a 18. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- KÖLCSEY Ferenc 1960. *Összes művei*. Kiad.: Szauder Józsefné – Szauder József. Budapest: Szépirodalmi.
- KÖLCSEY Ferenc 1968. *Kiadatlan írásai 1809–1811*. Kiad.: Szauder József. Budapest: Akadémiai.
- LOCKE, John 1979. *Értekezés az emberi értelemről*. Ford.: Dienes Valéria. Budapest: Akadémiai.
- MALHERBE, Michel 2005. Hume's Reception in France. In *The Reception of David Hume in Europe*. Ed. by Peter Jones. London: Thommes Continuum. (The Athlone Critical Traditions Series: The Reception of British Authors and Irish Authors in Europe. Series editor: Elinor Shaffer.)
- MÁRKUS György (szerk., ford.) 1997. *Brit moralisták a 18. században*. Utószó: Ludassy Mária. Budapest: Gondolat.
- MEZEI Márta 1987–1988. Kazinczy világnézeti problémái, *ItK* 91–92., 237–270.
- NYÍRY István 1824. *Conspectus Philosophiae empiricae Lockii, scepticae Humii, criticae Kantii, transcendentalis Fichtii et Schellingii, ad suas categorias relati*. Sárospatak.
- PFEIFER Vilmos 1941. *Magyar filozófusok a 18. század végén*. Szeged: A Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Filozófiai Intézete.
- ROCHEDIEU, Charles Alfred 1948. *Bibliography of French Translations of English Works, 1700–1800*. Chicago: University of Chicago Press.
- SANDER, Heinrich 1794. *Az Istennek jósága és bölcsessége a természetben*. Ford.: Nagy Sámuel. Pozsony–Komárom.
- SZAUDER József 1961. Kölcsey, Kant s a görög filozófia. In *A romantika útján*. Budapest: Szépirodalmi.
- SZAUDER József 1970. *Az estve és Az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus*. Budapest: Szépirodalmi.
- SZÉCSÉNYI Endre 1993. Ízlések és pofonok. [Recenzió David Hume összes esszéinek I. kötetéről. Ford.: Takács Péter. 1992. Budapest: Atlantisz–Medvetánc] *Buksz* 5, 286.
- SZEKFŰ Gyula 1936. *A tizenharmadik század*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*, 6.)
- SZILÁGYI Ferenc 1990. Bessenyei megtalált „Ösholmi”-ja. *ItK* 94, 256–271.
- SZILÁGYI Ferenc 1998. Nagy Sámuel ismeretlen fordításairól. In „Az ész világa mellett”: *Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- TAKÁTS Sándor 1895. *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története*. Budapest: Hornyánszky.
- TOLNAI Gábor (szerk.) 1987. *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában: Teleki József utazásai, 1759–1761*. Budapest: Akadémiai. (Régi magyar prózai emlékek, 7.)
- TURÓCZI-TROSTLER József 1933. Les Cartésiens hongrois. *Revue des Etudes Hongroises et Finno-Ougriennes* 10, 100–125.
- VOLTAIRE 1975. Vers a lisszaboni földrengésről, avagy annak az elvnek a vizsgálata, hogy minden jól van. (Ford.: Petri György.) In *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Szerk.: Ludassy Mária. Budapest: Gondolat.
- VOLTAIRE 1983. Rossz. In *Filozófiai ábécé*. Ford., szerk.: Réz Pál. Budapest: Európa.
- VÖRÖS Imre 1991. *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest: Akadémiai.
- WALDAPFEL József 1963. *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest: Akadémiai.